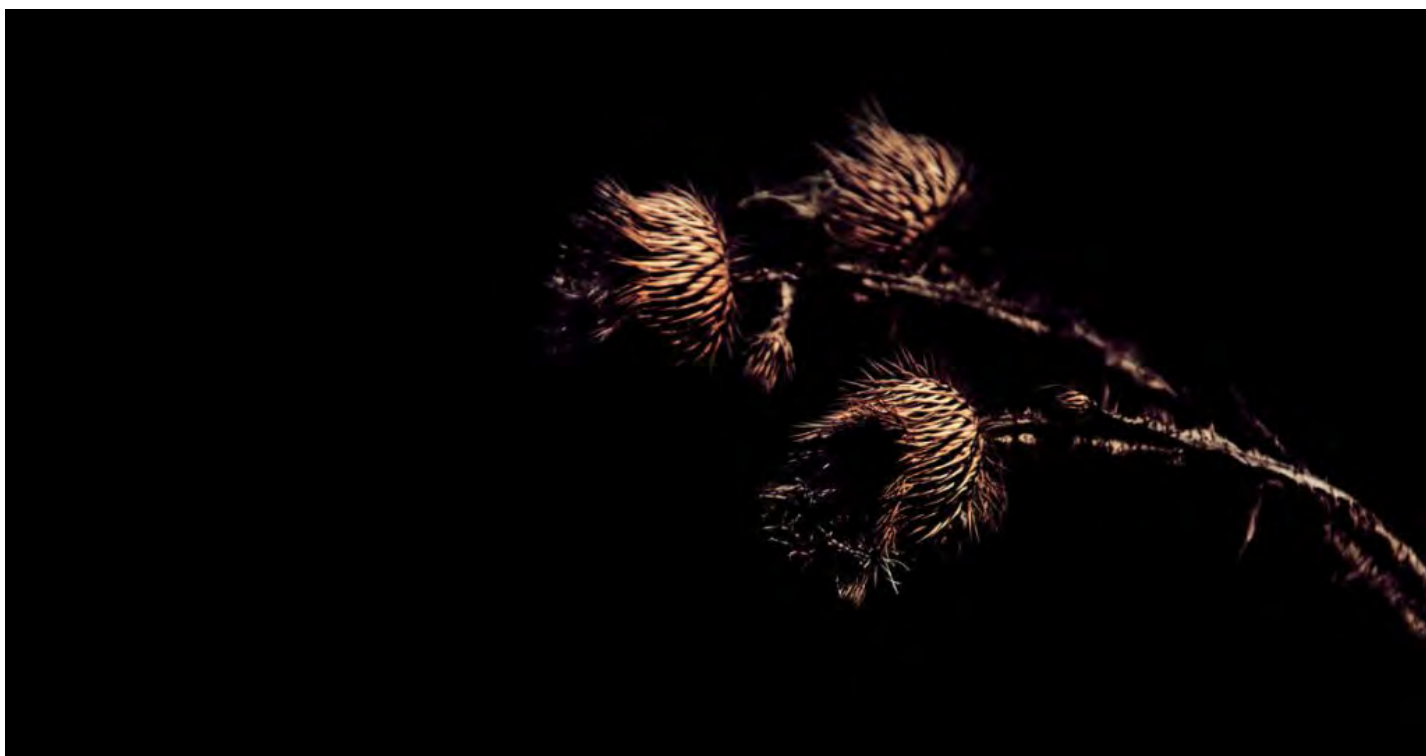

Farkas Attila Márton

MEDITÁCIÓK AZ IDŐRŐL

KÁLLAY GÉZA EMLÉKÉRE

2018-03-16 | ESSZÉ

I. Helydarab

„Amikor – akár a hétköznapi életben – megfigyelünk valamit, s ehhez a tárgyat valamilyen módon rögzítjük, ezt térben tesszük: meghatározott helyet jelölünk ki számára; a hely a tér egy meghatározott pontja (ponthalmaza, része, részlege) lesz; egy 'itt vagy ott'. Így a hely úgy tűnik elénk, mint a tér elfoglalt területe, és ha a dolog, ami 'teret tölt be', nem mozog, viszonylag jól körülírható helyről beszélhetünk. Ugyanakkor az időre még mindig úgy gondolunk, mint ami 'múlik', 'telik', 'repül'

(*valahogy a tárgy 'körül', 'felett', 'alatt': valahogyan, valahol*). Kétségtelen, hogy a teret vagy a helyet nem a tárgytól 'elkülönítve', attól 'függetlenül' érzékeljük: épp a tárgy az, ami számunkra 'helyet hasít ki a térben', egy 'helydarabot', ahogy Michel Foucault mondaná” – írja Kállay Géza Shakespeare tér és időszemléletéről szóló tanulmányában.[1]

joviális fickó

Már egy ideje írogattam a Ligetbe, és barátkoztam a folyóirat szerzői-szerkesztői körével, amikor Gézát megismertem. Ha jól emlékszem, külföldről tért haza, ezért nem találkoztunk korábban. Varga Zolinak, a Liget ma már talán legrégebbi állandó szerzőjének gödöllői kertje volt az a „helydarab”, amit Géza kihasított akkor a térben. Ott történt, hogy vigyorogva odajött hozzám egy ősz hajú, szakállas, de fiatalos, szemüveges, pirosposzsgás joviális fickó, az a fajta, aki első látásra szimpatikus mindenkinek, mert árad belőle a jóság és a vidámság. Mondja nekem, hogy olvasta az írásomat Lakoff és Johnson kognitív metafora elméletéről, és hogy milyen remek, hogy ezt valaki ismeri Magyarországon. És tényleg őszinte örömet láttam a szemében, ami zavarba ejtett, minthogy ritkán látok ilyesmit.

Akkoriban az ELTE Tudományfilozófiai Tanszékén és az Amerikanisztika Tanszéken kívül nemigen foglalkoztak ezzel a területtel, sőt még csak nem is hallottak róla olyanok sem, akiknek amúgy a nyelv a szakmájuk. Az az idő azonban *elmúlt, eltelt*, és a helyzet változott, sok helyen a csapból is a kognitív metafora elmélet folyik, egyik tanítványom és közeli barátom is ebből doktorál, én hülyítettem meg vele anno, és igazi tanítványnak bizonyult, mert sokkal jobban ért a témához, mint én.

A kognitív nyelvészet szerint csakis úgy tudunk értelmezni, illetve jelentést adni bárminek, ha konkrét fizikai tapasztaláshoz hasonlítjuk. Pontosabban nem mi, hanem az elme, mert az eljárás evolúciósan kialakult tudattalan folyamat. Minden absztrakció mögött testi tapasztalás rejlik, ezért képtelenek lennénk metaforák és metonímiák nélkül érteni és gondolkodni. A metafora és a metonímia nem költői vagy retorikai szóképek, hanem a kommunikáció nélkülözhetetlen eszközei, alapelemei. Például az előző mondatomban is az a kijelentés, hogy az absztrakciók *mögött rejlik* a testi tapasztalás, metaforikus, ami mutatja, hogy az elme a „tapasztalás” absztrakt fogalmát olyan fizikai objektumként kezeli, ami térben rejlik egy másik fizikai objektumként kezelt fogalom, az „absztrakció” mögött. A két absztrakt fogalmat végső soron a „rejlik” ige által értjük meg ebben a szituációban. De metafora a „mutatja” ige is, hiszen az adott példa nem ember, aki az ujjával rámutat valamire. Alig van olyan mondatunk, ami nem metaforikus.

a gödöllői találkozás

A tér és a térbeli mozgás mindennapi fizikai tapasztalását is úgy használjuk átvitt értelemben, köznap metaforaként, mint szinte minden más fizikai tapasztalást. Kállay Gézához például akkor a

közös érdeklődés miatt *közel kerültem*. Sajnos, azóta *eltávolodtam* nemcsak a kognitív nyelvészettől, hanem általában a bölcsészettől, az akadémizmus pedig mindig is *távol állt* tőlem. Az a gödöllői találkozás hirtelen olyan *közelinek* tűnik, hogy úgy érzem, valóban *elrepült* az azóta eltelt idő, pedig *hol* van már az a nap?

Végső soron a hasonlóságot is a tér élményével fogjuk fel, minthogy a közelség élménye rejlik ebben is. Két dolog hasonlít egymáshoz. Hasonlóság = Közelség, Különbség = Távolság. Az osztályozó táblázatok ezt szépen kifejezik, ahol egymás mellett vannak a leginkább hasonló dolgok, és egymástól legtávolabb a legjobban különbözők. A leszármazás fogalmisága is „tér szerű” az elménkben, ezért beszélünk *közeli* rokonról vagy *távoli* ősokról, de ebben az Idő = Tér metafora is közrejátszik.

A tárgy teret *tölt be*, elmélkedik Géza. Ha folytatom ezt az elmélkedést, akkor a tér tartály, hiszen csak egy tartályba lehet bármit is betölteni, és a tárgy a tartály tartalma. De hol a tartály fala? A térnek nincsen fala, az végtelen, legalábbis az emberi tudat (és nem a fizikai valóság) számára. Vagy ez a metaforikus használat akkoriban alakult ki, amikor az ember a teret még hatalmas, zárt gömbként képzelte, amit a szférák úgy zárnak le, mint valami termést a héjak?

örökké ott van

A tárgy statikus, és körülötte, felette, alatta az idő telik, múlik, repül. Ha Géza ott és akkor azonos volt a hellyel, Zoli kertjével, és az idő elrepült, elmúlt és eltelt körülötte, felette és alatta, az azt jelenti, hogy az idő tűnt el onnan, nem a hely, ami Gézával egyenlő. Az idő ment, Géza maradt. Örökké ott van, időtlenül.

II. Térszerűség

„De az időt még kevésbé érzékeljük 'elszigetelten', a tárgytól 'elkülönülten', hiszen az időnek mintegy az a 'dolga', hogy 'ne álljon meg sohasem', és hogy teljen és folyjon, megragadhatatlanul. Ha egy tárgyat leteszünk, majd felemelünk, megérinthetjük a 'helyet', amit addig elfoglalt. De hogyan tudnánk bárhogyan is 'megérinteni' az időt, a 'mialatt'-ot, amíg, illetve ameddig a tárgy ott volt?\"[2]

Más helyütt azt írja: *„Ha az időre úgy tekintünk, mint ami 'dinamikus', 'átmeneti', ami 'telik' és 'folyik', a térre pedig, mint ami – legalábbis az időhöz képest bizonyosan – 'áll', „statikus” és 'rögzített', azon kapjuk magunkat, hogy azokat az alapvető kérdéseket vesszük újra szemügyre, amelyekből a görög, és aztán a 'nyugati' filozófiai gondolkodás kisarjadt. Milyen viszonyban van állandóság és változás, (ön)azonosság és különbség, hasonlóság és meg hasonlós, szilárd bizonyosság és kétely; történelmi, biológiai, társadalmi, etikai, politikai meghatározottság és szabadság, szükségszerűség, lehetőség?\"[3]*

A természettudósok előszeretettel hangsúlyozzák, hogy az idő nem „folyik”. Ez csalóka tapasztalat, merő elmekonstrukció. Tér-idő kontinuum létezik, statikusnak látszó, rögzített tér-idő, melyben a világegyetem eseményei elrendeződnek, nem pedig folyó idő. Azt a tudatunk alkotja meg, mert szüksége van rá.

Az időre, erre a megfoghatatlan, elvont tapasztalásra többféle metaforát használunk. Első sorban is az idő az elme számára térszerű, ami a testünkhöz kötődik. A múlt a hátunk mögött maradt, a jövő pedig előttünk áll.

Az Idő = Tér az idő absztrakt fogalmának legősibb és legáltalánosabb kognitív metaforája. A térbeliség és a mozgás konkrét fizikai élménye a metafora forrástartománya, ez ad jelentést a céltartománynak, az önmagában értelmezhetetlen „idő” fogalmának. Az időpont mozgó tárgy a térben, ami közeledik vagy távolodik, az idő maga pedig térszerű. „Közeledik a karácsony”, „Messze van még

a vizsgaidőszak”, „Hol van már a fiatalság” stb. Közeli és távoli emlékeink vannak. Az emlék egyre „távolibb”, egyúttal egyre „homályosabb”, ahogyan a térben is, amikor minél távolabb kerülünk valamitől, annál nehezebben vesszük ki a körvonalait. Amikor pedig annyira eltávolodtunk, hogy az objektum eltűnik, az a felejtés. Ennek gyógyítása az emlékezet, amikor valamit magunkkal viszünk abból, amitől eltávolodtunk, vagy képet csinálunk róla, amit elraktározunk, ahogyan én a gödöllői találkozást, így mindig velem marad, akármennyire is távolodik tőlem.

Úgy mérjük a másodpercet, percet, órát, napot, hetet, hónapot és évet, mint a millimétert, centimétert, métert, kilométert. Ez az idő ugyanolyan lineáris és szekvenciális, mint a mérhető tér. Ez esetben nem folyik az idő, hanem diszkrét egységekből áll össze. Viszont a mérhetőség szorongást okoz, így is tragikumot hordoz magában, a vég, az örökre lezárulás, az abszolút határ érzését. Talán ez lehet a halálbüntetésben is a legszörnyűbb. Szörnyűbb, mint bármely halálnem: az elítélt tudja, hogy pontosan mely napon és órában lesz a kivégzés. Ha az órára néz, tudja, hogy amikor a mutató már ott jár, ő nincs többé. Ez, a határhelyzetek között is a legerősebb határhelyzettel szembesülésre épült egy nagyon korai buddhista meditációs praxis, a maranaszati, vagyis a halál tudatosítása. El kell képzelni, átélni, hinni, hogy egy hónap múlva biztosan meghalunk. Aztán, hogy egy hét múlva, aztán, hogy egy nap múlva. Aztán, hogy miután megebédeltünk, biztosan meghalunk. A legvégén, hogy miután a falat lecsúszott a torkunkon, meg fogunk halni. Persze ez csak elképzelés, nem ugyanaz, mint a halálos ítélet végrehajtása, de a meditáció belső hitelességét mégis megadhatja a tudat, hogy egyszer biztosan meghalunk, egyszer biztosan kialszik ez a tudat, eltűnik ez az én, és vele annak egész világa. Aki hirtelen hal meg, mentesül ettől. Géza például mentesült.

a személy feladása

Ugyanakkor az időegységek diszkrét volta Janus-arcú tulajdonság, mely adhat valamiféle megváltást is. Ha minden időszak más, és az elme nem a hasonlóságra, és így a folyamatosságra, hanem a különbségre, s vele a diszkontinuitásra fókuszál, a különbözőséggel megszűnik az önazonosság. Más voltam gyerekként, mint most, még hozzá minden ízemben, a tapasztalati világom, az érzékelésem, a gondolkodásom is teljesen más volt, ergo az a

gyerek egyáltalán nem azonos ezzel a középkorú férfival itt. Ez ad vigaszt a halálra egyes felfogásokban, főleg Keleten: aki meghal, nem azonos azzal, aki megszületett, de még azzal se, aki pár nappal korábban volt. Ha a különbséget, a valódi önazonosság hiányát átéljük, nincs elmúlás, megsemmisülés, pusztulás, mert nincs, aki megsemmisüljön vagy pusztuljon. Ennek az ára azonban a személy feladása, kiiktatása, ami egy individualista nyugati embernek nem nagyon megy.

III. Folyik és tolódik

*„Macbeth a 'vége' szót semelyik helyzetre, jelenetre nem tudja rácímkézni: minden 'végső cél' átmenetinek, ideiglenesnek bizonyul, s az „ígért vég” örök homályban marad. Itt nem lehet kimondani, ahogy például a Lear király végén Edgar teszi, hogy bárminek is 'Ó, valóban / Már vége van'. A Macbeth cselekménye a főszereplő számára azt sugallja, feleségének igaza van, amikor a merényletről azt mondja: 'attól félek, semmi se történt' ('I am afraid [...] 'tis [the deed, the killing of Duncan is] not done': 2.2.9–10), és akkor is, amikor azt mondja: 'amit megtettünk, nem lehet visszacsinálni' ('What's done cannot be undone'; 3.1.58). Mert soha sincs vége, valóban. A cél mindig tovább tolódik. Soha nincs befejezve, szó szerint 'vég-hezvíve'. Bármilyen történt, tovább folyik, mint Duncan, 'az öreg ember' vére: 'De ki hitte volna, hogy az öreg emberben még annyi vér van?' (5.1.33–34) – kérdezi Lady Macbeth az alvajáró jelenetben. Macbeth tragédiájában egyszerre igaz, hogy amit valaki megtett, azt már nem lehet meg-nem-törtétté tenni: a változtatási vágy elkésett, a helyzet menthetetlen, visszavonhatatlan, 'mindennek vége'; de az is igaz, hogy 'semminek soha sincs (igazi) vége': bármilyen történik, azt mégsem zárja le a tett: befejezetlen, félbehagyott, 'megtétetlen' marad.”**[4]***

Talán ezért érzékeljük elemi, ösztönös, zsigeri tapasztalásként az időt folyónak, ahol nem szétválaszthatók a pillanatok. Nem mérhető térrész, nem mérhető sebességű tárgy közelsége vagy távolsága az idő, hanem likvid valami. A folyásban nincs határérzés. A múlt már nincs, a jövő még nincs, a jelen pedig nem rögzíthető. A három összefolyik, mert a jelen magában foglalja a múltat és a jövőt. A múltat emlékként tartalmazza, ami implikált tudásként állandóan jelen van, hiszen ha nem lenne jelen, nem ismernénk fel semmit és senkit. A jövőt ugyanilyen implikált tudásként tervek, szándékok, előre tudott, felvázolt események formájában képzeljük, ami ha nem lenne, életünket a teljes bizonytalanságban töltenénk, mert nem tudnánk, mi várható akár a következő percben, mivel nem lenne valószínűség.

A folyó idő élményére a határtalanság jellemző, ami elkeni, eloszlatja a végesség okozta ősi szorongást. Nincsenek diszkrét egységek, egyik dolog átalakul, átfolyik a másikba és egyfajta állandósult átmenetiség érzését kelti, ahol mindig van holnap. A folyó metafora az óra és a naptár ellentéte, s egyúttal az elme fájdalomcsillapítója, védekező eszköze a határhelyzet, a vég átélése ellen. A vég persze bármikor

bekövetkezhet, ennek tudomása állandóan ott kísért, de a köznapi folyó időben nem látunk semmit biztosan közeledni, mert minden pillanat átfolyik a másikba, állandó áramlásban vagyunk, ami feledteti ezt a tudomást.

mindegyikünk ideje kitelik

A cseppfolyós idő képzetéből adódik a másik metafora: az idő, ami „telik”. Itt mintha megjelenne a határhelyzet: mindegyikünk ideje kitelik, időnk eltelik, vagy éppen betelik, ahogyan betelik a pohár. De ez a telítődés élmény más, mint a távolságé és közelségé, vagyis a mérhetőségé. Kevésbé tragikus. Amivel nagyon telítődve vagyunk, abból elégünk van, könnyen megválunk tőle. Ez is vigasztaló, és még a személy se szűnik meg. Az ótestamentumi idea ez: az öreg pátriárka betelt az élettel és követi őseit.

A vég végtelenbe tolásának, elkenésének van misztikus, a köznapi bölcsességeken túlmutató aspektusa is. Ehhez hadd éljek azzal a régi szövegrésszel, amit kivettem *Az edény széttörése* című írásomból annak idején, visszautazva kicsit Géza idejébe:

„J. D. Barrow és Frank J. Tipler kozmológusok úgy számoltak, hogy a világegyetem összeomlása, a Nagy Reccs végtelen nagyságú információ-földolgozással kikerülhető. A végtelen információ-feldolgozás ugyanis végtelen számú virtuális világ létrehozását teheti lehetővé. Ebbe menekülhet egy szuperagyként működő szupercivilizáció. Ahogy *közeledik* a kozmosz pusztulása, úgy tart nullához azoknak a tartományoknak a mérete – s ezzel a bennük lévő részecskék száma –, amiken belül lehetőség adódna a kommunikációra. Márpedig egy rendszer tökéletes információfeldolgozásához a rendszer minden részének kommunikálnia kell a másikkal, ennek azonban a fény véges sebessége határt szab, ami bizony korlátozza a szuperagy méretét. A korlátozott méret pedig korlátozza a gondolatok számát, s vele a 'belső kommunikáció' intenzitását. Ennek elkerülése miatt szükséges, hogy az összeomlás végállapotai ne legyenek homogének. S mivel matematikailag valószínű, hogy az összeomló Világegyetemben az összeomlás sebessége a különböző irányokban eltérő lesz, oszcillációk lépnek föl, és változik az az irány, ahol legnagyobb az összeomlás sebessége. E bonyolult oszcillációk teszik lehetővé, hogy a tér összes tartománya

egymással kapcsolatban maradjon. A matematikai modell szerint a végső összeomlást megelőző véges időtartamban végtelen számú oszcilláció következik be, ami végtelen nagyságú információ földolgozását teszi lehetővé. A szuperagy így követni tudja az összeomlás tempóját, az oszcillációk pedig a gondolkodási folyamat fönntartásához szükséges energiát biztosítják. A szuperagy ezért *végtelen* számú virtuális világot képes létrehozni magának.”[5]

Vagyis paradox módon, bár a világ „objektív” ideje véges, a benne tapasztaló alany „szubjektív” ideje végtelenre nyúlik. Összezseng ez Géza fenti gondolatával: „bármilyen történik, azt mégsem zárja le a tett: befejezetlen, félbehagyott, 'megtétetlen' marad.” A vég mindig tolódik, örök átmenetiségben vagyunk, amivel az alany eléri a belső halhatatlanságot. Úgy is fogalmazhatunk Zénón közismert paradoxonát használva, hogy a külső vég Akhilleusza sohasem éri el a belső idő teknőjét. Szubjektív halhatatlanság ez az objektív halandóságon belül.

a halál nincs itt

Lehet, így működünk mi magunk is, tudatunk soha nem tapasztalja meg a halált, már csak azért se, mert a tudat mint olyan, és vele a tapasztalás maga a létezés. Hogyan is tapasztalhatom meg a nemlétet létezőként? Amíg élünk, a halál nincs itt. Amikor pedig a halál itt van, mi már nem vagyunk itt. Ezért aztán soha senki nem hal meg. Ahogy Arszenyij Tarkovszkij írja: „A földön nincs halál. Mindenki, minden halhatatlan.”

[1] Kállay Géza: *Mondhatunk-e többet?* Liget, Budapest, 2018, 41.

[2] Kállay i. m. 41.

[3] Kállay i. m. 39.

[4] Kállay i. m. 36.

[5] A „halhatatlanság fizikája” néven ismert teóriáról I. Tipler, Frank J.: *The Physics of Immortality*. Doubleday, Anchor Books 1995.

kép | shutterstock.com